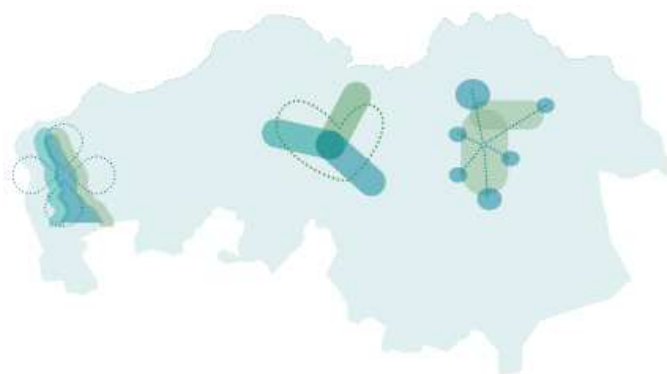

Eindrapportage Landschappen van Allure

Aanleiding

Op 27 november 2012 is de Subsidieregeling *Landschappen van Allure Noord-Brabant* in werking getreden. In artikel 18 is bepaald dat Gedeputeerde Staten binnen vijf jaar na de inwerkingtreding aan PS een eindverslag toesturen. Enkele projectonderdelen worden formeel pas eind 2019 afgerond, maar de te leveren prestaties liggen vast waardoor het nu prima mogelijk is om een eindbeeld te schetsen. De gepresenteerde financiële gegevens zijn gebaseerd op meest recente voortgangsrapportages en kunnen komend jaar nog wat moeten worden bijgesteld. De definitieve cijfers worden gebaseerd op de subsidie vaststellingsbesluiten en zijn derhalve pas medio 2020 beschikbaar. De provinciale bijdrage kan echter nooit hoger uitvallen dan bij aanvang van het project is afgesproken.

Doelen van Landschappen van Allure

In 2010 hebben Provinciale Staten de *Investeringsstrategie Agenda van Brabant* vastgesteld. Rode draad daarin is de ontwikkeling van Brabant tot een Europese topregio. Met het investeringsprogramma *Landschappen van Allure* leveren, we in samenwerking met de regio, een bijdrage aan een hoogwaardige kennis- en innovatieregio. Hoogwaardige groene landschappen zijn van groot belang voor een aantrekkelijk vestigings- en leefklimaat in Brabant, welke complementair zijn aan de innovatieve stedelijke landschappen. Tezamen vormen ze de basis voor de kennis- en innovatie regio die we als provincie nastreven. Drie regio's hebben de handschoen opgepakt. Geïnspireerd door het Koersdocument Transitie Stad en Platteland hebben gemeenten, waterschappen, ontwikkelaars, ondernemers, burgers, onderwijsinstellingen en terreinbeheerders creatieve allianties gevormd en zijn er acht investeringsprojecten benoemd. De combinaties tussen markt en overheid, rood en groen, landschap en economie maken dromen tot top-projecten. Ook de huidige omgevingsvisie zet sterk in op investeringen in de omgevings- en landschapskwaliteit, het vestigings- en leefklimaat, natuur en biodiversiteit. Daarmee zijn de *Landschappen van Allure* ook nu nog actueel. De subsidiabele activiteiten hebben landschapsverbetering als centraal thema. Het gaat om:

- De versterking van het landschap, gericht op biodiversiteit én het beleven daarvan. Samenvattend motto: 'groen is de basis'.
- De dynamische ontwikkelingen in het landschap, gericht op een hoogwaardige landschappelijke, ecologische en architectonische invulling van nieuwe ontwikkelingen in en rond de landschappen. Samenvattend motto: 'verbinden stad en land'.
- Ondernemen en beleven in het landschap, gericht op de regionale economie, verbreding en innovatie van de landbouw, recreatie en toerisme en het in leven houden van de cultuurhistorie. Samenvattend motto: 'ondernemen in het landschap'.

Deze aspecten zijn veelal niet scherp te scheiden omdat er vaak aan meerdere onderdelen wordt bijgedragen. Dat komt tot uiting in de projectenomschrijvingen zoals verwoord in het *Bidbook voor de landschappen van Allure*, in de subsidieaanvragen, maar vooral ook bij de uitvoering. In onderhavige

rapportage wordt per project derhalve de primaire focus genoemd. In verband met de leesbaarheid worden bij de beschrijving van de prestaties onderdelen samengenomen en geabstraheerd.

De gezamenlijke investering

De subsidieregeling kent twee trances, één in 2013 en één in 2014. Gezamenlijk brengen Provincie en regio's (het bedrijfsleven inclusief) een ontwikkeling in de landschappen op gang met een totaal investeringsvolume van ruim € 125 mln. De provincie maakte hiervoor een bedrag van € 56 mln vrij. Dit bedrag zal vrijwel volledig worden uitgeput. Daar waar aangekondigde prestaties in de praktijk niet haalbaar bleken, zijn alternatieven met een vergelijkbare mate van allure gerealiseerd.

De Brabantse Wal

De kern van de Brabantse Wal vormt een uniek stuk Nederland met een grote geomorfologische verscheidenheid. Dit biedt ruimte voor behoud en ontwikkeling van zeldzame Europese natuur en een keur aan mogelijkheden voor de recreatieve beleving ervan. De Brabantse wal heeft een kleurrijke historie die verteld moet worden en waar bewoners en bezoekers identiteit aan ontleen en waar men trots op is. Daarnaast is er verscheidenheid aan bedrijvigheid, van de kenmerkende kleinschalige landbouwbedrijven tot internationale ondernemingen die zich vestigen op de as Antwerpen.

De visie '*De Brabantse Wal brengt bijeen*' van de streekorganisatie *Brabantse Wal*, beoogt met doelgerichte investeringen en community building bewoners en betrokkenen deelgenoot te maken van hun 'landschap van allure'. Het landschap kan zo voor de toekomst behouden blijven en door nieuwe initiatieven worden versterkt. De uitdaging is om dit op een manier te doen, dat zowel bewoners als ondernemers erin willen investeren. Het investeringsprogramma *Landschappen van Allure* bood hiervoor kansen die de regio heeft opgepakt. Er zijn twee projecten gerealiseerd in dit gebied: **De Zoom** (met 6 deelprojecten) en **De West Brabantse Waterlinie** (4 deelprojecten).

De Zoom

De Zoom zet met name in op een dynamische ontwikkeling van het landschap door stad en land met elkaar te verbinden. De commissie Asselbergs had in dit project vooral waardering voor de verwevenheid van de thema's cultuur, recreatie en ecologie.

Met het project Route van de Turf is gewerkt aan het zichtbaar en tastbaar maken van de rijke turfgeschiedenis van de oostelijke flank van De Brabantse Wal. Met een nieuw fietspad, poosplaatsen en informatievoorzieningen profileert landgoed Visdonk zich nu als het middelpunt van de turfhistorie. Dit project brengt natuurontwikkeling en een betere beleving bijeen. Het gebied vormt op deze manier ecologisch, landschappelijk, recreatief én cultuurhistorisch een verbinding.

De Bergsche Heide vormt een belangrijk groen uitloopgebied voor de bewoners van Bergen op Zoom. Het vormt de contramal voor rode ontwikkelingen in de directe omgeving. De recreatieve druk op de natuur is hier groot. Om dit te kunnen opvangen en toekomstbestendig te maken zijn de groene functies versterkt en de recreatieve functies gezoned. Aan de rand zal een nieuwe parkeervoorziening ervoor zorgen dat de natuurkern ontlast wordt. In de kern zijn nieuwe biotopen aangelegd en verderop is de ecologische verbindingzone langs de meanderende rivier de Kraggeloo gebied breder en daarmee robuuster gemaakt. Daarnaast is er geïnvesteerd in paden voor wandelaar, ruiter, fietsers en mountainbikers om de recreatieve waarde van het gebied te versterken.

Het Landgoed Lievensberg is een belangrijke trekpleister gaan vormen voor de hele omgeving. De bouw van een innovatief en duurzaam centrum voor natuur- en milieueducatie vormde daarin de belangrijkste schakel. In de vernieuwde expositieruimte zijn nu wisselende tentoonstellingen te zien over duurzaamheidsthema's en natuur. Om de grote toename in bezoekers in goede banen te leiden zijn de parkeervoorzieningen uitgebreid en beter landschappelijk ingepast.

De Wouwse Plantage herbergt bijzondere natuurwaarden. Door de natte omstandigheden te herstellen en meer natuur aan te leggen vormt dit initiatief een impuls voor de biodiversiteit. Met de inrichting van een recreatieve poort en de aanleg van paden is het landgoed een belangrijke entree geworden voor de stedeling met het achterland en speelt daarmee in op de natuur- en landschapsbeleving.

Ook de investeringen op landgoed Visdonk in Roosendaal richten zich op de stad-landrelatie. De nieuwe inrichting van de natuurpoort maakt deze locatie bij uitstek geschikt als start voor extensieve vormen van dagrecreatie. Om aanleg van een educatieve tuin, het gedenkbos en de verbetering routestructuur helpen versterken dit nog verder.

Deelprojecten	Begroote projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Route van de Turf	5.386.000	8.254.074	3.951.299
Natuurontwikkeling Bergsche Heide	8.341.541	7.613.619	3.661.828
Natuurontwikkeling NME centrum Lievensberg	938.765	3.000.222	921.290
Natuurontwikkeling Wouwse plantage	5.884.180	1.954.583	1.279.814
Natuurontwikkeling Visdonk	1.229.597	1.889.248	673.941
Projectmanagement	105.000	424.000	65.100
	21.885.083	23.135.746	10.553.272

Opmerkingen

Deelproject De Bergsche Heide kreeg met een flinke tegenslag te verwerken toen de ondernemer die dit project trok met financiële problemen te kampen kreeg en uit het project moest stappen. Daarmee viel een groot deel van de cofinanciering weg. Gemeente Bergen op Zoom nam het deelproject over, maar werd daarmee wel geplaatst voor de bijna onmogelijke opgave om de klus in de nog resterende tijd te klaren. Ondanks het verleende uitstel bleef het deelproject gedurende de hele looptijd onder grote druk staan. Naar aanleiding van dit alles kwam ook de vraag naar boven in welke mate de penvoerder verantwoordelijk gesteld kan worden voor financiële tekortkomingen van deelnemers aan deelprojecten.

De West-Brabantse Waterlinie

Deze linie kent een lange geschiedenis. Een linie van forten verbond de steden Steenbergen en Bergen op Zoom met elkaar. Het gebied hiertussen kon onder water worden gezet. Onze oorlogvoerende voorouders zochten zo bescherming. In vrediger tijden vormden veen en waterwegen de basis voor turfwinning en -handel. Al die sporen zijn er nog, maar ze moesten weer zichtbaar en toegankelijk gemaakt worden. Dit project voorziet in het herstel van deze linie, van het begin bij Fort Henricus tot het einde bij de Waterschans uit 1586. Dit project optimaliseert de landschappelijke, cultuurhistorische en recreatieve mogelijkheden in het gebied en dat scoorde hoge hogen bij commissie Asselbergs. Het project kent vier deelprojecten.

De Waterlinieroute zorgde voor een recreatieve ontsluiting door een thematische route te ontwikkelen en een fietspad door het Laag aan te leggen. Waterschans-Fort Roovere herstelde de Schans en een fort en voegde een innovatieve uitkijktoren en waterspeelplaats toe. De Poort Steenbergen gaf het gebied een impuls door versterking van de karakteristieke krek- en polderstructuur en gaven daarmee ook invulling aan de regionale wateropgaven. Het laatste deelproject herstelde Fort Henricus en maakte een belangrijke slag in de recreatieve ontsluiting met de recreatieve poort Benedensas.

Deelprojecten	Begroote projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
West Brabantse Waterlinieroute	747.727	775.903	699.371
Gebiedsontwikkeling Waterschans - Fort de Roovere	11.373.269	11.629.258	4.085.923
Gebiedsontwikkeling Inundatiegebieden - Recreatieve Poort Steenbergen	2.611.529	3.371.329	1.013.755
Gebiedsontwikkeling Fort Henricus - Recreatieve Poort Benedensas	2.201.903	2.095.748	1.670.109
Projectmanagement en promotie	523.760	565.298	390.310
	17.458.188	18.437.536	7.859.468

Opmerkingen

Dit project verliep goed. Geen bijzonderheden.

Het Groene Woud

De identiteit van Het Groene Woud hangt nauw samen met de ligging tussen de grote steden van Brabant: het groene hart van de stedenring 's-Hertogenbosch, Tilburg en Eindhoven. De hoofdinfrastructuur verdeelt het gebied in drie grotere verblijfsgebieden: de Loonse en Drunense Duinen, Het Hart van Het Groene Woud, en het populierenlandschap en mozaïeklandschap rondom Schijndel. Het Groene Woud is van oorsprong een nat gebied met verschillende type kwelstromen waardoor er hoge natuurwaarden en natuurpotenties in het gebied zijn. Verder blinkt Het Groene Woud uit in diversiteit en hoeveelheid cultuurhistorische waarden en is sprake van een grote afwisseling tussen natuur- en cultuurlandschap die uniek is in Nederland.

Het Groene Woud is een relatief groot gebied met vele spelers. Zo is een traditie ontstaan van samenwerken tussen overheden, maatschappelijke, natuur- en landbouworganisaties, particulieren en ondernemers. Dit vergt visie en sturing. De Streekraad heeft hiertoe de hoofdlijnen uitgezet in de gebiedsvisie. Die kent een drie-schillen-benadering. De eerste schil is het natuurhart van Het Groene Woud, de tweede schil het cultuurlandschap daaromheen en de derde schil de relatie met de omliggende steden. Per schil zijn er ambities en opgaven benoemd. Met de uitvoeringsagenda 'Tien voor Brabant' speelt men in op de negen provinciale gebiedsopgaven. Landschappen van Allure vormt hiertoe een belangrijk uitvoeringskader. De belangrijkste thema's in dit kader zijn:

- Stad-land relaties
- Biodiversiteit
- Ruimtelijke kwaliteit en cultuurhistorisch landschap
- Economie, toerisme en streekproducten

Er zijn vier projecten gerealiseerd in dit gebied: *De groene corridor* (met 7 deelprojecten), *Het kloppend hart* (14 deelprojecten), *Biomassaplein* en *Vorstelijk landschap* (3 deelprojecten).

De Groene Corridor

Dit project realiseert een imposante 13 kilometer lange laanstructuur die Eindhoven verbindt met Oirschot en Het Groene Woud en tevens dienstdoet als ecologische verbindingzone. Belangrijkste focus ligt daarmee op het stimuleren van een dynamisch landschap. De Corridor wordt optimaal ingericht voor langzaam verkeer. Aan de laan bevinden zich diverse instellingen en groene objecten. De Groene Corridor biedt activiteiten, de mogelijkheid om de omgeving te beleven en is via knooppunten verbonden met andere routes buiten de Groene Corridor. De Corridor vormt een onderdeel van een ecologisch waardevol en economisch vitaal netwerk dat stad en land verbindt. De commissie Asselbergs karakteriseerde dit als een topproject vanwege de sterk conceptueel ruimtelijke kenmerken die goed sporen met de lokale gebiedsontwikkeling.

Belangrijkste knelpunt voor de realisatie van de Groene Corridor was de kruisingen met het Wilhelminakanaal. De nieuwe voet- en fietsbrug lost die probleem op. In dit deelproject wordt ook zorg gedragen voor een goede groene landschappelijke inpassing van het aanloopgebied met de randweg. Die groene inrichting wordt voortgezet in de drie deelgebieden van Oirschot: Moorland, Kemmer-Blomendaal en de Molenstraat-Rijkeluistraat. Het defensieterein vormt een bijzonder onderdeel van de Corridor. Door de nieuwe groene inrichting en door het toegangsgebouw om te vormen tot een horecagelegenheid is de recreatieve waarde toegenomen. Een eindje verderop is de inrichting van het ecoduct groenblauwe knoop en zijn de groene onderdelen van de waterretentieinrichting ter hand genomen. Verder Eindhoven in geldt hetzelfde voor de Zwaanstraat en de Mathildelaan. In het project was bijzondere aandacht voor burgerparticipatie met hulp van het IVN.

Deelprojecten	Begroote projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Fiets/voetbrug Oirschot	5.520.000	6.800.000	2.000.000
Groene inrichting deelgebieden Oirschot	450.000	450.000	450.000
Groene inrichting thv defensieterein	340.000	340.000	340.000
Inrichting ecoduct groenblauwe knoop	100.000	300.000	150.000
Inrichting waterretentie GDC Acht (alleen groene onderdelen)	470.000	470.000	20.000
Inrichting Zwaanstraat	868.000	868.000	868.000
Inrichting GC Mathildelaan	250.000	250.000	250.000
Alg. projectmanagement, corporate communicatie en burgerparticipatie	415.000	495.000	495.000
Verdienmodellen Bleuconomy	80.000	0	0
Grondaankopen uit verleden	4.143.000	3.793.000	0
	12.636.000	13.766.000	4.573.000

Opmerkingen

De realisatie van de brug over het Wilhelminakanaal bleek lastiger dan gedacht en zorgde voor de nodige vertraging.

Het Kloppend Hart

Het programma Kloppend Hart was erop gericht Het Groene Woud als samenhangend natuur- en recreatiegebied op de kaart te zetten en te ontsluiten. Een snoer van landschappelijke, cultuurhistorische en toeristisch-recreatieve parels in de schil rondom de natuurkernen de Mortelen, de Scheeken en het Dommeldal geven hieraan vorm. *Kloppend Hart* verbindt de deelgebieden in het hart van het Groene Woud en versterkt een reeks aangrenzende bestemmingen. Met name deze aspecten scoorde hoog in de beoordeling van de commissie Asselbergs. Het project geeft op deze manier rechtstreeks invulling aan de ontwikkelingsvisie voor het Groene Woud. Ook zet het project sterk in op het creëren van een gevarieerd cultuurhistorisch ensemble die door hun landschappelijke aantrekkelijkheid recreatieve waarden aan het gebied toevoegen. Tot slot werd veel geïnvesteerd in de beleefbaarheid van dit alles met de aanleg van wandel- en fietspaden en het ontwikkelen van nieuwe toegangspoorten voor de stedeling naar het kleinschalige landschap en de natuurgebieden die dit gebied zo karakteriseren.

De natuurwaarden werden versterkt door de bouw van het ecoduct over de spoorlijn Eindhoven-Boxtel. Door de Kampina en de Mortelen te verbinden met de Scheeken werd de ontbrekende schakel hersteld. Daar profiteert zeker ook het edelhart van die, na anderhalve eeuw verdwenen te zijn geweest, geherintro-

duceerd werd. In het gebied van de Kleine Beerze startte de lokale landcoöperatie een natuurbeleggingsfonds die benut wordt voor de herinrichting van dit bijzonder beekdal. Veel deelprojecten voegden groene landschapselementen toe waar de natuur buiten het natuurnetwerk sterk van profiteerden. Zo verrijkte de deelprojecten *Duizendjarig woud* en *Park Stapelen* het gebied met poelen, houtwallen, vlechthekken en knotwilgen.

Natuurexperience Lennisheuvel richtte zich op de inrichting van een wandelroute vanaf hun dorp naar het edelhertengebied en voegde diverse recreatieve attracties toe. Het is één van de talloze initiatieven die met *Landschappen van Allure* zijn aangepakt op het gebied van landschapsversterking in combinatie met landschapsbeleving. In buurtschappen als Hezelaar en Olland werden cultuurhistorische gebouwen opgeknapt en terug geplaatst. Deze investering in ons cultuurhistorisch erfgoed was essentieel voor het herstel van de eigen identiteit van dit gebied. Met het deelproject Land van Bosch werd het recreatief aanbod verder vergroot door de omgeving van deze zorgboerderij in te richten met de Brabantse schilder Jeroen Bosch als inspiratiebron.

Om de stedeling te verleiden om dit unieke kleinschalige landschap te gaan beleven werd op veel plekken gewerkt aan het dynamisch landschap door de stad-land relatie te versterken. In Best werd een omvangrijk traject ingang gezet om daar een groene poort te creëren, waarbij het omringende landschap werd getransformeerd tot een aantrekkelijk gebied en werden wandelpaden en een uitkijktoren toegevoegd. Of in Liempde waar door bewoners een nieuw informatiecentrum werd ontwikkeld. Hiertoe werd een cultuurhistorische langgevelboerderij hersteld. 50 gidsen werden opgeleid en allerlei veelal (cultuur) historische elementen werden toegevoegd aan het landschap om de beleefbaarheid verder te vergroten. Een ander informatiecentrum werd gerealiseerd in het *Groot Duijfhuis*. De recreatieve mogelijkheden zijn in het gebied ook flink toegenomen door de aanleg van wandel-, en fietspaden zoals bij de *Bobbenagelse weg* en struinpaden bij het *BIA medisch centrum*.

Deelprojecten	Begrootte projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Edelherten in het hart van Het Groene Woud	659.000	730.992	0
Ecoduct over spoorlijn Eindhoven - Boxtel	8.269.000	13.804.234	1.542.000
Groene win-win allianties	628.792	515.647	182.889
Reanimatie van verloren erfgoed	370.000	378.500	350.000
Liempde, poort tot hart van Het Groene Woud	3.070.185	3.070.185	1.112.983
Groot Duijfhuis	150.800	498.564	118.000
De Hulsthoeve	945.650	966.738	267.880
Groene Poort en belevingscentrum De Vleut	10.509.922	6.728.657	2.807.729
Land van Bosch	360.760	517.537	97.440

Duizendjarig Woud	1.678.833	1.285.921	717.422
Natuurexperience Lennisheuvel	674.577	674.576	266.156
Wandel-fietspad Bobbenagelseweg	613.143	722.541	151.301
Park Stapelen	1.211.825	1.298.260	605.912
BIA Medisch Centrum	432.389	507.389	214.380
	29.574.876	31.699.741	8.434.092

Opmerkingen

Gemeente Boxtel stuurde vanaf het begin sterk op beheersbaarheid van de kosten. Virtuele schotten werden geplaatst tussen de deelprojecten die ervoor moesten zorgen dat iedereen zijn eigen broek kon ophouden. Voor de beheersing van de financiële risico's werkte deze aanpak uitstekend. Het had echter wel tot gevolg dat de flexibiliteit afnam. Tegenvallers (meerkosten) en meevallers konden niet gemakkelijk onderling vereffend worden.

In dit project speelde ook de discussie in welke mate vrijwilligersuren kunnen meetellen in de cofinanciering. De subsidieregeling zelf voorzag hier niet in, maar de provincie stond de inzet van vrijwilligers als cofinanciering uiteindelijk wel toe. Dit gaf kansen, maar zorgde ook soms voor onduidelijkheid.

Biomassaplein

Dit project is sterk thematisch gericht op de thema's landschap en energie. De bijdrage aan het landschap is duidelijk en heeft de potentie om in de toekomst nog verder toe te nemen. Een aanzienlijk deel van de opbrengsten van het hout voor de lokaal geproduceerde energie wordt opnieuw in het landschap geïnvesteerd. Zo kan onder meer het populierenlandschap in stand worden gehouden. Het Groene Woud fungeert als pilot in een ontwikkel- en investeringsbedrijf voor duurzame energie. Aansluiting wordt gezocht bij mogelijke provinciale samenwerking tussen overheden en semioverheidsbedrijven; provincie Noord-Brabant, Attero, de waterschappen, gemeenten en banken zoals Rabo, Triodos en ASN. Uniek is de samenwerking met de tussen vier gemeenten waarmee de aanvoer van reststoffen gegarandeerd is. De commissie Asselbergs vond de werkwijze waarbij de overheden tot ver in de keten eigenaar blijven van de biomassa opmerkelijk. Landschappen van Allure helpt met een bescheiden subsidie de start te maken voor dit initiatief.

Deelprojecten	Begroote projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Investering inrichting installaties machinepark	2.825.200	2.825.200	0
Kansenonderzoek lokale toepassing biomassa	15.000	15.000	15.000
Externe inhuur	354.000	354.000	209.397
Ambtelijke uren en communicatie	380.000	380.000	30.000
	3.574.200	3.574.200	254.397

Opmerkingen

Doordat er een dassenburcht werd aangetroffen op de beoogde locatie voor de pilot van het biomassaplein moest gezocht worden naar een andere locatie. Dit heeft tot vertraging geleid, maar ook nieuwe kansen. De gekozen locatie ligt nu op het GreenTech Park Brabant in Boxtel. Dit terrein wordt speciaal voor duurzame initiatieven ontwikkeld waardoor in de toekomst ontwikkelingen gecombineerd kunnen worden.

Vorstelijk Landschap

De projecten van Vorstelijk Landschap maken deel uit van het Midden-Brabantse mozaïeklandschap en vormen daarin nieuwe herkenbare landschappen. Ieder met hun eigen verhaal, accent en verdienmodel. Vorstelijk Landschap creëert een dynamische landschap met het versterken van de stad-land verbinding. Dat natuur binnen 10 minuten fietsen binnen handbereik; dat is het doel. Tilburg richt zich daarbij niet op één type natuur of één type landschap, maar kiest ervoor om in de groene mal rondom de stad de stedeling een pallet aan landschappen aan te bieden. Deze diversiteit past bij de stad en haar omgeving. De commissie noemt ook de uitwerking in de beleving en gebruik van het landschap geënt op een mix van historie, spiritualiteit en hedendaagse gebruiksvormen als sterke punten van het project.

Met het deelproject *Versterken van het landschap* werd door een gezamenlijke inspanning van gemeenten en ondernemers 20 hectaren landbouwgrond omgezet tot een beleefbaar gebied op een steenworp afstand van de stad. Ook werd het ecologische oeverpark Wilhelminakanaal groen ingericht. Het thema 'nieuwe iconen' werd vormgegeven door een imposante uitkijktoren en de landschappelijke inrichting van het omliggende gebied. De inwoners mochten meestemmen over het ontwerp. Het dynamisch landschap werd vormgegeven door een fijnmazig netwerk aan te leggen van 20 kilometer wandel-, fiets- en sportpaden mooi ingepast in het landschap.

Deelprojecten	Begrootte projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Versterken van het landschap	2.717.396	2.234.946	1.852.946
Nieuwe iconen in het landschap	2.735.000	1.090.000	661.805
Verbinden van stad en land	2.787.000	3.650.000	825.000
	8.239.396	6.974.946	3.339.751

Opmerkingen

Grote tegenvaller was het wegvallen van de beoogde nieuwe icoon De rendierhoeven door de Abdij. Met het opwaarderen van de uitkijktoren en de landschappelijk indringing van het omliggende landschap heeft de gemeente Tilburg voor een waardig alternatief gezorgd.

De Maashorst

De Maashorst heeft een bewogen verleden. Dit heeft geresulteerd in de Peelhorst, Centrale slenk en de bijbehorende breuklijnen. Dit levert het uniek wijst verschijnsel op. De bewoners ontplooiden eeuwenlang tal van activiteiten, die vormgaven aan het landschap. Een unieke archeologische rijkdom ontstond met Vorstengraven, grafheuvels en landweren. De Maashorst is volop bezig oude waarden te herstellen en nieuwe kwaliteiten toe te voegen. De ambities zijn hoog. In 2020 moet het gebied uit drie schillen bestaan rondom een natuurkern. De eerste schil wordt gevormd door (bos)gebieden die aantrekkelijk zijn voor vele vormen van recreatie. De tweede schil omheen bestaat uit een kleinschalig agrarisch landschap met de daarin opgenomen gehuchten. Deze gehuchten vormen de overgang naar de derde schil; de dorpen en steden. Zo wordt een natuurlijke overgang gecreëerd van de dynamiek van de stad en het dorp, naar de luwte van het platteland en de stilte van de natuur.

De regio heeft zich georganiseerd in een Stuurgroep die een brede publiek-private samenwerking kent van overheden, ondernemers- en belangenorganisaties. Naast de Stuurgroep is er een Uitvoeringscommissie (stichting 'Maashorst in Uitvoering'). Zes programmaliijnen vormen de pilaren voor uitvoering.

- Versterken van het landschap door het vormen van een aaneengesloten robuuste natuureenheid
- Versterken van de (fysieke) verbinding tussen stad en land
- Product vernieuwing en verduurzaming landbouw
- Het verbreden van het recreatieve aanbod
- Versterken duurzaamheid
- Versterken verbinding tussen gezondheid en zorg

De opgaven die hieruit voortvloeiden vormden de basis van waaruit men de men vervolgstap heeft gezet naar het uitvoeringsprogramma voor het Landschap van Allure. Er zijn twee projecten gerealiseerd in dit gebied: **Landerij VanTosse** (met 10 deelprojecten) en **Meer Maashorst!** (21 deelprojecten).

Landerij VanTosse

Dit project werd ontwikkeld vanuit de uitvalsbasis het kloostercomplex 'Fons Vitae' en de biodiversiteitstuin. Het project is een mooi voorbeeld van wat er kan gebeuren wanneer burgers vanuit hun eigen behoefte kijken naar hun omgeving en vervolgens aan de slag gaan om hun dromen waar te maken. Als je met velen droomt dan wordt de ambitie breed. Vier hoofddoelen werden onderscheiden:

- Versterking van het landschap op het gebied van ecologie, cultuurhistorie en beleving.
- Dynamische landschapontwikkeling door verbinding van stad en platteland
- Ondernemen en beleven in het landschap
- Het ontwikkelen van verdienmodellen

De commissie Asselbergs vond het project creatief en innovatief en gaf er de term 'idealistisch landschap' aan mee. Men had niet alleen bewondering voor de goede uitwerking van de stad-landrelatie, maar ook voor de aansluiting met landbouw en streekproducten. Ook de hoge participatiegraad viel de leden op.

De landschapontwikkeling van het kleinschalig Kampenlandschap is gerealiseerd door de aanleg van een indrukwekkend aantal lijnvormige landschapselementen zoals houtwallen en fruitallees. Voor de verhoging van de biodiversiteit heeft men tientallen kilometers bloemrijke bermen, vele hectares bijenweides, een herinneringsbos, nieuwe poelen en een faunapassage aangelegd. Ten behoeve van de recreatie werden een parkeervoorziening en een fiets- en wandelpadenstructuur gerealiseerd. De verbinding tussen stad en platteland werd versterkt door de toegankelijkheid van de entree naar het gebied te vergroten.

De Landerij kreeg niet voor niets het motto "Proef het Landschap" mee. Een anderhalf hectare grote publiekstuin werd ontwikkeld die dienstdoet als proef- en biodiversiteitstuin. Ook werden er vele nieuwe (en oude) gewassen ge(her)introduceert. De bottom-up benadering ademt door het hele project heen en uit zich ook in de maatschappelijke betrokkenheid en burgerparticipatie. Vele vrijwilligers en mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt steken hier de handen uit de mouwen. Die laatste groep zie je ook terug in de 20 sociale arbeidsplaatsen die zijn gecreëerd.

Deelprojecten	Begrootte projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Landschapsversterking Kleinschalig kampenlandschap	171.460	171.460	136.660
Versterken biodiversiteit	435.650	410.650	200.560
Versterken recreatief gebruik	191.790	166.790	158.790
Kennis- en leercentrum natuur, landschap en cultuurhistorie	141.000	141.000	141.000
Tuinderij Van Tosse	470.800	470.800	426.050
Toegankelijkheid entrees	29.640	54.640	29.640
Introductie nieuwe gewassen	1.200.080	1.200.080	305.260
Sociale arbeidsplaatsen	360.000	360.000	0
Conceptontwikkeling klooster	3.510	3.510	3.510
Publiciteit en communicatie	50.990	75.990	50.990
Projectmanagement	150.000	150.000	150.000
	3.204.920	3.204.920	1.602.460

Opmerkingen

Dit project verliep goed. Geen bijzonderheden.

Meer Maashorst!

Met bijna € 32 mln. aan projectkosten is dit het omvangrijkste project van Landschappen van Allure. Met maar liefst 21 deelprojecten is een sterke impuls gegeven aan de programmalijnen van de stuurgroep. Ook bij dit project herkende de commissie Asselbergs de Bottom up benadering en de sterke mobiliserende en enthousiasmerende werking die tot uiting komt in de betrokkenheid van dorpen, burgers en bedrijven. Innovatief vond men de koppeling tussen landschapontwikkeling met gezondheid en voeding. De commissie is van mening dat dit concept door te ontwikkelen is als merkicoon met een nationale uitstraling.

De vier gemeenten pakte de verbindingen tussen dorpen en buitengebied aan door de realisatie van recreatieve poorten met nieuwe parkeervoorzieningen, het herstel van meer dan 50 kilometer oude cultuurhistorisch dreven, driften en fietspaden met bewegwijzering, bloemrijke bermen en pluk-, speel- en beweegbossen. Naast het dynamische landschap kreeg de biodiversiteit een flinke impuls door de aanleg

van tientallen hectaren natuur in de vorm van bosschages, houtwallen, bloemrijke akkers en plassen. Aardkundige kenmerken werden weer manifest en beleefbaar gemaakt.

Behalve in de speel- en beweegbossen vinden we de verbinding van gezondheid & zorg met natuur & landschap ook terug in vele andere deelprojecten. *Zorglandschap buitengewoon* lokt demente ouderen naar buiten met een pluktuin. *Ziekenhuis Bernhoven* deed dat met rolstoelers door de omliggende natuur voor hen bereikbaar te maken. *Vitaliteitshuis Bernhoven* ontwikkelde 7 behandelarrangementen in de natuur, 2 nieuwe medische lifestyleprogramma's en stelde leidde 40 gastvrouwen op als ambassadeur voor het landschap. De *TBS kliniek* creëerde een zogenaamd 'helend landschap' rond hun vestiging in Zeeland en *behandelcentrum Slabroek* deed iets gelijksoortigs en voegde ook een beweegtuintoe. *Bewegen met Fitland* richtte een beweegbos in voor kinderen met obesitas en *Palmstraat 2* maakte een sport- en fitnessbos. Wat deze deelprojecten gemeenschappelijk hadden was het besef dat bewegen in de natuur therapeutisch werkt. De uitwerking was echter maatwerk.

Mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt werken vaak graag in een natuurlijke omgeving en dragen zo hun steentje bij aan de instandhouding daarvan. Het deelproject *Tuin de Nistel* biedt ze graag de kans en heeft daartoe 2,5 hectare nieuwe natuur aangelegd met een koffiehuis en een kleinschalige streekwinkel. *LerenWerken* realiseerde 90 nieuwe leerwerkplaatsen met een werkplaats. Ze helpen Staatsbosbeheer met het onderhoud van de natuurerreinen.

Alle bovenstaande deelprojecten leveren een bijdragen aan de versterking van de duurzaamheid en de biodiversiteit door de aanleg van nieuwe landschapselementen die hier niet allemaal afzonderlijk genoemd kunnen worden. *Landgoed Nabbegat* richtte zich primair op dit thema en realiseerde 95 ha aan nieuwe landschapselementen en natuur. Uniek is de *natuurbegraafplaats* waarbij 20 ha landbouwgrond werd omgezet naar natuur buiten het natuurnetwerk.

Deelprojecten	Begrootte projectkosten	Daadwerkelijke projectkosten	Subsidie
Dynamisch landschap Nistelrode & Heesch	665.000	665.000	303.198
Tuin De Nistel	962.944	985.944	481.472
Zorglandschap Buitengewoon	781.750	781.750	377.006
Het landschap als bron van vitaliteit (Lips)	203.900	203.900	101.950
Dynamisch landschap Landerd	3.096.470	3.096.470	2.126.460
Hofmans	503.555	503.555	71.855
Nieuwe natuur door natuurbegraven	2.254.300	2.254.300	1.939.300
Natuurbegraafplaats	2.636.800	2.636.800	59.300

Landgoed Nabbegat	2.390.704	2.390.704	1.193.424
TBS kliniek	93.650	93.650	31.300
Dynamisch landschap gemeente Oss	924.576	924.576	678.196
Duurzame functie Klooster	1.865.921	1.865.921	736.641
Recreatieve poort Herperduin	850.180	850.180	425.090
Gemeente Uden (Landschapsversterking)	4.879.984	5.061.406	2.439.992
Vitaliteitshuis Bernhoven	506.806	506.806	214.250
Maashorsttuin behandelcentrum Slabroek	1.083.560	1.083.560	540.000
Bernhoven@home (Hutten)	272.500	272.500	136.250
Bewegen met Fitland	4.570.433	4.570.433	1.759.311
Gezond door een Groen(te) landschap (IBN)	454.092	454.092	227.046
LerenWerken Maashorst (Staatsbosbeheer)	900.050	900.050	353.000
Maashorst in uitvoering (MIU)	1.844.464	1.844.464	1.406.748
	31.741.639	31.946.061	15.675.781

Opmerkingen

In dit project kwam naar voren dat we als provincie bij aanvang niet helder genoeg waren in de subsidiabiliteit van de grondverwerving. Enkel de afwaardering ten gevolge van de functieverandering komt voor een subsidie in aanmerking. Lopende het traject werd duidelijk dat sommige deelprojecten op meer gerekend hadden waardoor hun projectbegroting niet meer klopte.

Verder speelde de vraag in welke mate bestuurders persoonlijk aansprakelijk gesteld kunnen worden indien bij de subsidievaststelling door de provincie wordt afgeweken van de subsidiebeschikking.

Algemeen beeld

Ondanks het gegeven dat het definitieve financiële eindplaatje pas in 2020 beschikbaar komt, is qua geleverde prestaties het verhaal redelijk compleet. Wat dan terugkijkend opvalt is dat vrijwel alle prestaties waarvoor destijds subsidie is aangevraagd ook daadwerkelijk geleverd zijn. Voor een zo'n omvangrijk programma waar de provincie en de regio's gezamenlijk ruim 31 miljoen in is geïnvesteerd is dat in positieve zin opmerkelijk. Slechts voor enkele onderdelen moesten alternatieven gezocht worden. In de 5 à 6 uitvoeringsjaren zijn de projectkosten zo'n 3,5% hoger uitgevallen dan aanvankelijk begroot (referentie datum 15-11-2018). De provinciale subsidie was echter bevroren op het bedrag zoals vermeld in de subsidiebeschikking en steeg dus niet mee.

De drie hoofddoelen van Landschappen van Allure: versterking van het landschap, dynamisch landschap ondernemen & beleven in het landschap, zijn niet in gelijke mate bediend. De meeste projecten zetten in op het creëren van een goede stad-landverbinding. Zoals gezegd zijn de thema's niet strikt te scheiden, maar terugkijkend blijken investeringen in een dynamisch landschap toch het meest favoriet. Van het thema ondernemen en beleven, kwam vooral het laatste aspect goed tot z'n recht. Om dit te bereiken werd in veel deelprojecten de relatie met cultuurhistorie en extensieve recreatie gelegd.

Ondernemers participeerde in de projecten, maar enkelen trokken zich gedurende de rit toch weer terug. Publiek-private samenwerking blijft om verschillende redenen een moeilijk iets. De overheden kennen vaak hun eigen spelregels en doorlooptijden die soms moeilijk te matchen zijn met de dynamiek van het ondernemerschap. Er valt hier nog een wereld te winnen en dat begint door voorafgaand aan de samenwerking de onderlinge verwachtingen beter te bespreken en (voor zover mogelijk) hierover concrete

afspraken maken. Overigens zijn er ook weer nieuwe ondernemers ingestapt tijdens de rit en konden op die manier de prestaties en de cofinanciering toch weer veilig gesteld worden.

Als het gaat om verdienmodellen waren de verwachtingen in 2012 hooggespannen. Aanvankelijk dacht men zelfs in termen van revolverende fondsen waarbij een deel van de provinciale subsidie na oplevering van het project weer teruggestort zou worden aan de provincie, die dat dan weer kon herinvesteren. Dat bleek al voor aanvang te hoog gegrepen en de ambities werden bijgesteld. Ondanks de hulp die de provincies aanbood in de vorm van gespecialiseerde adviesbureaus, bleef het voor iedereen een moeizame zoektocht. Ook de aanvullende adviezen van de commissie Asselbergs brachten daarin geen substantiële verandering. Het aantal prestaties op dit gebied bleef in de subsidieaanvragen dan ook beperkt. Enkele verdienmodellen zagen het licht en die worden ingezet om in de toekomst het beheer en onderhoud van het landschap te kunnen borgen.

Doorwerking van het investeringsprogramma

Eind 2017 heeft de *Studiegroep openbaar bestuur* in haar rapport 'Maak Vershil' geconstateerd dat de maatschappelijke werkelijkheid zich primair manifesteert op regionaal niveau. Dit maakt volgens hen een nationale blauwdruk onwenselijk. De grote snelheid van ontwikkelingen vereisen meer adaptief vermogen van het regionale bestuur, zoekruimte voor oplossingen en handelingsperspectief.

Landschappen van Allure ademt dit gedachtengoed nadrukkelijk uit. De traditionele hiërarchische samenwerking werd losgelaten om zo handelingsruimte voor verschillende arrangementen en oplossingen te creëren. De regio's werden uitgedaagd om een programma te ontwikkelen voor hun omgeving dat bijdraagt aan de basisvoorwaarden voor een hoogwaardige kennis- en innovatieregio. Ze grepen deze kans aan. Regionale karakteristieken werden gekenschetst, de (lokale) belangen in beeld gebracht en vervolgens werden belanghebbenden gemobiliseerd om uitvoeringsplannen te formuleren. Zo ontstonden de subsidieaanvragen voor het provinciale investeringsprogramma. Deze werkwijze heeft nu zijn weg gevonden naar de *Omgevingsvisie Brabant* onder de terminologie 'Diep kijken', 'Rond kijken' en 'Breed kijken'.

De *Studiegroep openbaar bestuur* zette in haar advies aan het kabinet de inhoudelijke opgave voorop en waarschuwde voor vrijblijvendheid. De provincie hanteerde drie landschapsmotto's die de maatstaf vormden voor de beoordeling van de subsidieaanvragen: Groen is de basis, Verbind stad en land en Ondernemen in het landschappen. Op deze manier borgden we dat het investeringsprogramma ook op uitvoeringsniveau fors bijdraagt aan de provinciale opgave. Twee van de vijf hoofdopgaven uit de omgevingsvisie worden zo bediend: 'Basis op orde' en 'Concurrerende, duurzame economie'. Bij De Brabantse Wal was daarbij veel aandacht voor het historisch kapitaal, Het Groene woud omarmde met name het thema 'Mens & leefomgeving' en de Maashorst viel op door hun voedsellandschappen en de relatie die werd gelegd met gezondheid.

Deze nieuwe werkwijze zorgde ervoor dat het investeringsprogramma een belangrijk instrument werd voor de realisatie van de regionale uitvoeringsprogramma's en omgekeerd werden de regionale projecten de spil van de realisatie van het provinciale beleid. De impact van Landschappen van Allure blijft zo niet beperkt tot de talloze fysieke landschapsversterkende maatregelen die thans gerealiseerd zijn. Terecht merkte de *Studiegroep* op dat de mensen het verschil maken. Landschappen van Allure daagde uit om tot de vorming van nieuwe samenwerkingsvormen te komen. Regionale partijen hebben elkaar gevonden. Landschappen van Allure gaat stoppen maar de samenwerking gaat door in allerlei nieuwe vormen. Een mooi voorbeeld daarvan is de Landschapstriënnale 2020 waar het Brabantse landschap op

de agenda staat en *Van Gogh Nationaal Park i.o.* als gastregio fungeert. Onder de noemer '*High Green - Innovating the Landscape*' worden tien Living Labs opgezet met vooraf geformuleerde concrete landschappelijke opgaven die internationaal relevant én lokaal beleefbaar zijn. Zo wordt in deze regio samen met ontwerpers, experts, bewoners, ondernemers, agrariërs en beleidsmakers de vervolgstap gezet om een 'landschapsmetropool' te realiseren.

In De Maashorst zien we gelijksoortige ontwikkelingen. De peelrandbreuk is daarvan oudsher in belangrijke mate bepalend voor het gebruik en het beeld van het lokale landschap. Nu pakt de streek de ambitie op om het gebied te ontwikkelen tot een UNESCO Geopark. Ook Stichting De Brabantse Wal heeft samen met de provincies Noord-Brabant, Zeeland, Antwerpen en Oost-Vlaanderen de ambitie om de status van UNESCO Geopark te verwerven en schrijven nu aan een bidbook. Op deze manier wil met de aantrekkelijkheid van het landschap blijven vergroten en zo een impuls leveren aan de vrijetijdseconomie.

Recapituleren kunnen we dus constateren dat we met Landschappen van Allure een forse bijdrage hebben geleverd aan het realiseren van de basisvoorwaarden voor een hoogwaardige kennis- en innovatieregio. Daarnaast heeft de aanpak en het gedachtengoed al zijn weg gevonden in de Omgevingsvisie en zien we dat de regio's volop bezig zijn wegen te zoeken om op de ingeslagen weg verder te gaan.